

Verstrikt in het net

Rein de Wilde en Peter Peters

Review van: Manuel Castells (1996, 1997, 1998) *The information age. Economy, society and culture* (3 delen: *The rise of the network society*; *The power of identity*; *End of millennium*). Oxford, Blackwell.

Wij leven in een netwerkwereld. En wij weten het. Althans Jaap de Hoop Scheffer, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA, zegt het te weten. In een interview met het weekblad Elsevier verdedigt De Hoop Scheffer een nieuwe ideologie van zijn partij, waarin niet alleen de banden met het klassieke maatschappelijke middenveld worden prijsgegeven maar ook het vertrouwen in de politiek wordt getemperd.

‘We leven in de moderne netwerksamenleving, en niemand mag meer denken dat je iets definitief kunt regelen door de Tweede Kamer een wet te laten aannemen. Want zo werkt het niet meer.’

De Hoop Scheffer staat in zijn analyse niet alleen. In publieke debatten is het beeld van de samenleving als een verzameling min of meer zelfsturende netwerken in opmars. In *De Groene Amsterdammer* werd het einde van het iktijdperk aangekondigd en de komst van het onstijdperk. ‘Ons’, dat is het tijdelijke team, een netwerk dat bestaat bij de gratie van een gemeenschappelijk doel en dat daarna weer uiteenvalt. Netwerken kan behalve als zelfstandig naamwoord ook als werkwoord worden opgevat en in die betekenis is het niet meer weg te denken uit het vocabulaire van de eigentijdse werknemer en ondernemer. Ook voorvechters van duurzame ontwikkeling hebben het netwerk omarmd, getuige de ondertitel van het rapport *Een ministerie van ruimte en tijd* dat VROM in september 1999 uitbracht: *Naar een duurzame netwerksamenleving*.

De these van de netwerksamenleving is uitgewerkt door Manuel Castells in een omvangrijke trilogie die tussen 1996 en 1998 verscheen als *The information age. Economy, society and culture*. Het eerste deel zet de contouren van het project uiteen. Castells structureert zijn boek rond de basisoppositie tussen *the net* en *the self*, waarbij het net staat voor de wereldwijde alomtegenwoordigheid van de moderne informatietechnologie en het zelf voor een eindeloze verscheidenheid aan lokale identiteiten. Het eerste deel behandelt de opkomst van de netwerksamenleving, een maatschappijtype dat het product is van de IT-revolutie. De tweede band heeft als onderwerp de

vraag hoe lokale identiteit denkbaar is in een wereld die in toenemende mate over grote afstanden verknoopt is geraakt. Castells behandelt hier de rol van de staat en de crisis van de democratie, maar ook sociale bewegingen variërend van de opstandige Zapatistas in Mexico tot de westerse milieubeweging. In het derde boek reflecteert Castells op de gevolgen van de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de ontmanteling van de Sovjet-Unie in 1991. Als tegenpool van de Nieuwe Wereldorde die door de Amerikaanse president Bush werd geproclameerd als opvolger van de Koude Oorlog, signaleert Castells de opkomst van een criminele wereldeconomie en een toenemend aantal zogenaamde ‘zwarte gaten’ in het informatiekapitalisme van de netwerksamenleving. De keerzijde van de wereldomspannende informatietechnologie krijgt vorm in de proliferatie van uitgesloten gemeenschappen, of het nu een stadswijk in Parijs betreft of een land als Sierra Leone.

Het project van Castells is alleen al indrukwekkend door zijn omvang. In de openingszinnen van het eerste deel maakt hij duidelijk dat hij niet de zoveelste globaliseringstheorie zal presenteren. Vorm en inhoud vallen samen. ‘Aan het einde van het tweede millennium van het christelijke tijdperk’, luidt Castells’ allereerste zin,

‘hebben verschillende gebeurtenissen van historische betekenis het sociale landschap van het menselijk leven veranderd. Een technologische revolutie rond informatietechnologieën hervormt in hoog tempo de materiële basis van de maatschappij.’

Deze formulering maakt veel duidelijk over de schaal van wat zal volgen. Castells plaatst zijn analyse op een tijdschaal die in millennia rekent. Hij bespreekt het hele ‘sociale landschap van het menselijk leven’. Zijn uitgangspunt is dat de materiële basis van de werldsamenleving in versneld tempo veranderingen ondergaat als gevolg van een technologische revolutie die voortvloeit uit de verbreiding van informatietechnologie.

Castells onderkent een veranderende ‘productiologica’ in de hedendaagse samenleving en hij vindt die in het netwerkkarakter van de multinationale onderneming. In een steeds verder globaliserende economie groeit het aantal netwerkbedrijven dat met behulp van informatietechnologie hun productieprocessen in toenemende mate op mondiale schaal organiseert. Arbeid wordt meer en meer flexibel ingezet, zowel naar tijd als plaats. Het internet zorgt voor een culturele verandering waarbij het Gutenberg-stelsel met boek als symbool, plaats maakt voor het McLuhan-stelsel, waarin (nieuwe) massamedia leiden tot een cultuur van wat Castells de ‘reële virtualiteit’ noemt. Ruimte en tijd verliezen hun newtoniaanse neutraliteit waarbij de *placeless space* en *timeless time* van het net opnieuw als metaforen dienen.

In deze review schetsen we om te beginnen de dialectische structuur van Castells’ project. Vervolgens proberen we aannemelijk te maken dat de theoretische claims van Castells op een aantal onderdelen zowel historisch als systematisch inadequaat zijn, om ons vervolgens af te vragen of en welke rol er is weggelegd voor het net-

werkbegrip in de sociale theorievorming. Daarbij confronteren we het netwerkbegrip zoals Castells dat hanteert met een alternatief concept.

Een nieuwe samenleving

‘Dit is geen boek over boeken’, schrijft Castells in de proloog van zijn trilogie. En inderdaad, verhandelingen over verschillende theorieën van het postmodernisme of de nieuwe economie ontbreken. Ook andere, in sommige opzichten concurrerende macrosociologische interpretaties van het huidige tijdperk blijven onbesproken. Dus geen woord over Giddens’ structuratietheorie, noch over Becks theorie van de risicomaatschappij of Latours actor-netwerktheorie. Castells heeft een boek willen schrijven dat uitgaat van ‘meetbare feiten’, in dit geval vooral recente trends die in tabellen en grafieken van de OECD of de UN uit te drukken zijn. Uit veel recensies spreekt opluchting over deze empirische aanpak. Castells heeft dan wel een zeer dik boek geschreven, zo is de teneur, maar in vergelijking met bijvoorbeeld Habermas’ *Theorie des kommunikativen Handelns* of Luhmanns *Soziale Systeme* leest het als een stuiverroman. Zelfs Giddens waardeert de empirische oriëntatie en looft Castells’ project in *The New Statesman* als ‘de meest indrukwekkende poging tot nu toe om de contouren van het globale informatietijdperk in kaart te brengen’.

Een overvloed aan statistisch materiaal maakt een boek echter nog niet tot een zuiver empirische studie. We betwijfelen of Castells met recht een cartograaf van de globalisering genoemd mag worden. De kaart die hij tekent bevat in ieder geval weinig grijstinten. Dat heeft een theoretische reden: het vocabulaire waarmee Castells hedendaagse trends duidt, draagt een sterk dialectisch karakter. ‘De intellectuele erfgenaam van Hegel’, kopte het maandblad *Wired* boven een artikel over Castells’ trilogie. De associatie met Hegel is zo gek nog niet. De internetprofeten van *Wired* houden van brutale boeken over grote onderwerpen. En Castells’ onderwerp is zeker groot. Te groot misschien?

Castells’ trilogie – met een totale omvang van bijna 1500 pagina’s – verdedigt een dubbele stelling. Onder onze ogen vormt zich niet alleen een nieuwe wereld, maar ook een nieuwe samenleving. Met de term ‘een nieuwe wereld’ doelt Castells op het voorlopige resultaat van drie onafhankelijke ontwikkelingen die elkaar vanaf de jaren tachtig zijn gaan versterken: de opmars van de informatietechnologie, de economische crisis die zowel het kapitalisme als het ‘statisme’ in Oost-Europa en Azië trof, en ten derde de bloei van culturele en sociale bewegingen op het gebied van mensenrechten, vrouwenemancipatie en milieubescherming. Prima, maar bekende kost. Daarnaast wil Castells echter ook spreken van het ontstaan van een ‘nieuwe samenleving’, omdat volgens hem de productieverhoudingen, de machtsverhoudingen en de ‘ervaringsrelaties’ allemaal ‘structurele transformaties’ ondergaan.

De basis van alle maatschappelijke verhoudingen ligt voor Castells in de productieverhoudingen, in die zin is hij marxist gebleven. Die verhoudingen, zegt hij, zijn nog altijd kapitalistisch, maar het betreft wel een ander soort kapitalisme, door hem

informational capitalism genoemd. Het gaat hier om vier veranderingen. Het proces van productie is tegenwoordig meer gericht op innovatie en globale competitie; gegeven deze doelen is flexibiliteit, mogelijk gemaakt door informatie- en communicatietechnologie, een belangrijk middel geworden om ‘in de race’ te blijven. Tegelijk is de aard van de arbeid aan het veranderen, in de zin dat arbeid steeds meer uiteenvalt in twee categorieën: generieke arbeid die door machines of andere beschikbare ‘lichamen’ waar ook op aarde kan worden verricht en allerlei vormen van reflectieve, zelf-te-programmeren arbeid. Het gaat er minder om dat mensen bepaalde vaardigheden beheersen, belangrijker is de (meta)vaardigheid snel nieuwe vaardigheden te leren. Ten derde verandert de aard van het kapitaal zelf:

‘De technologische en informationele mogelijkheid van het kapitaal om de planeet onophoudelijk af te zoeken naar investeringsmogelijkheden en in luttele seconden van de ene mogelijkheid naar de andere te bewegen, brengt het in een voortdurende beweging, waarbij het kapitaal uit allerlei bronnen samenbrengt’ (Vol. 3, 343).

Deze ‘totale mobilisering’ van het kapitaal brengt Castells ertoe de globale financiële netwerken tot de zenuwcentra van het informationele kapitalisme te benoemen. Ten slotte veranderen binnen de productieverhoudingen de relaties tussen sociale klassen. De oude klassestructuur verbreekt. Enerzijds groeit de groep van werknemers die hun eigen productiemiddelen bezitten (managers, professionals, ingenieurs), anderzijds neemt de kans toe dat mensen zonder werk ook sociaal buiten de boot vallen. De macht van nationale vakbonden neemt ondertussen af (kapitaal is veel mobieler dan arbeid) en als we niet uitkijken, zegt Castells, sterft de welvaartstaat een langzame dood.

Dit zijn de productieverhoudingen. Naar goed marxistisch gebruik volgen nu de politieke verhoudingen, ook al ontwikkelen die zich volgens deze leerling van Althusser ‘relatief autonoom’. Castells bespeurt op dit vlak een crisis van de natiestaat als soevereine identiteit en verbindt daarmee de crisis van de democratie, want macht vloeit in zijn ogen weg uit het politieke systeem. Dat wil niet zeggen dat macht verdwijnt, nee

‘ze wordt op een fundamenteel niveau opgenomen in de culturele codes waardoor mensen en instituties hun leven representeren en beslissingen nemen, inclusief politieke beslissingen’ (Vol. 3, 347).

In zekere zin wordt macht immaterieel; ze duidt in de netwerksamenleving op het vermogen de ervaringen en problemen van mensen via allerlei media op een bepaalde manier te benoemen en te duiden. Macht is dus steeds meer ideologische macht.

Ervaringen ten slotte veranderen volgens Castells structureel als gevolg van wat hij de crisis van het patriarchaat noemt. Vrouwen emanciperen zich en met name in

het Westen laten mensen zich bij de inrichting van hun leven steeds minder de wet voorschrijven door tradities en vaste gewoonten. Tegenwoordig, zegt Castells, geven mensen zelf vorm aan hun sociabiliteit, in plaats van bestaande gedragsmodellen te volgen.

De dialectiek van Castells

Castells voorziet een wereldwijde afbrokkeling van het patriarchaat, wat een groot pluspunt van de globalisering is. Op veel andere vlakken is hij echter ronduit somber gestemd. De algemene boodschap van zijn trilogie is toch dat mensen de greep op de richting van globale economische ontwikkelingen definitief hebben verloren. We mogen dan meer zeggenschap krijgen over de vormgeving van ons eigen privéleven, de inrichting van de samenleving wordt steeds meer bepaald door anonieme mondiale krachten. De op een na laatste paragraaf van het boek draagt zowaar een leninistische titel – Wat te doen? – maar bevat geen bolsjewistische boodschap. ‘Met dit boek wil ik niet oproepen tot bepaalde acties, ik heb alleen maar het inzicht in de globale ontwikkelingen willen vergroten’, zegt Castells. Nu ingrijpen uitgesloten is, is beter begrijpen het enige wat rest.

Castells geeft er als oud-activist blijk van niet ontevreden te zijn met deze conclusie. De twintigste eeuw heeft zoveel onbekookte actie- en veranderingsdrang gekend, dat het raadzaam is voor de eenentwintigste eeuw de bekende Feuerbachthese van Marx en Engels om te draaien: het komt er niet op aan de wereld te veranderen, maar haar juist te interpreteren.

Castells’ bescheidenheid is sympathiek en in het licht van zijn linkse verleden ook goed te begrijpen. Het probleem is echter dat niet een of ander empirisch gegeven hem tot zijn houding van resignatie brengt, maar dat de bron voor deze politieke mismoeidigheid vooral in zijn eigen conceptuele bouwwerk moet worden gezocht. Castells’ diagnose van onze tijd draait geheel rond de genoemde oppositie tussen het net en het zelf. De uitkomst van de strijd tussen deze beide krachten is weliswaar ongewis, maar Castells laat er geen twijfel over bestaan welke partij de beste wapens in handen heeft. Het net groeit en woekert in de *space of flows* die het zelf creëert, een ruimte waar de traditionele tijd irrelevant is geworden en verdrongen is door een *timeless time*, een ruimte ook zonder aanwijsbare of vaste lokaliteit en daardoor ongrijpbaar voor politieke sturing. Wij mensen leven daarentegen in de *space of places*, in het hier en nu, en zijn daar druk in de weer met arbeid, met cultuur en af en toe ook met politiek debat. Al die drukte geeft vorm aan onze identiteit, maar veel effect op de ontwikkeling van het netwerk hebben onze inspanningen niet. De *space of flows* en de *space of places* zijn twee zelfstandige ruimten die elkaar overlappen noch kruisen, luidt Castells’ opmerkelijke diagnose. Anders gezegd: we kunnen ons wel druk maken, kunst maken, politiek maken, maar het zijn allemaal vormen van symbolisch handelen, gebonden aan lokaliseerbare plekken. Het kapitaal zoekt ondertussen ongestoord de wereld rond.

Vroeger kruisten beide ‘ruimten’ elkaar binnen de context van de staat, die aan de aard en vorm van investeringen beperkingen oplegde. Maar door de globalisering valt deze staatsmacht steeds meer weg, meent Castells, die ook van de Europese Unie op dit punt weinig heil verwacht. En de openbaarheid dan? We kunnen via media als krant en televisie toch bepaalde praktijken van multinationale ondernemingen aan de kaak stellen? Ja dat kan; we kunnen al dan niet in georganiseerd verband een protestidentiteit gaan opbouwen. Dit type identiteit ziet Castells in de netwerksamenleving steeds belangrijker worden, al moet daarbij worden aangetekend dat het protest niet altijd een linkse vorm hoeft aan te nemen in de vorm van milieuactivisme of feminisme. Protest tegen het net krijgt een rechtse uitdrukking in religieus fundamentalisme, nationalisme en neofascisme. Dit protest blijft in Castells’ theorie een afgeleid verschijnsel: het geeft niet mede vorm aan de wereld, maar is altijd een reactie op het netwerk in actie. En de intellectuelen? Castells noemt de netwerksamenleving wel een kennismaatschappij, maar heeft opmerkelijk genoeg geen enkele aandacht voor de maatschappelijke rol van universiteiten, onderzoeksinstellingen en ‘denktanks’. Wetenschap is geen sociale kracht meer in zijn theorie; ze is net zoals de staat en de openbaarheid, vermalen in de dialectiek van net en zelf. Dat geldt, ten slotte, ook voor de realiteit. Sinds de jaren tachtig bestaat de realiteit niet meer, verklaart Castells met een beroep op Marshall McLuhan. McLuhan onderschatte het belang van de inhoudelijke boodschap van media, maar hij had gelijk dat alle zintuiglijke indrukken ‘gemedieerde’ indrukken zijn geworden: alles wat we als ‘werkelijk’ benoemen, komt tot ons via media als de televisie. Maar precies dit massamedium geeft ons geen handvat meer om een gefundeerd onderscheid te maken tussen feit en fictie. Als voorbeeld geeft Castells de heisa die in 1992 ontstond rond een aflevering van de soap *Murphy Brown*, waarin toenmalig vice-president Dan Quale op de hak werd genomen. Dat het Amerikaanse publiek – volgens Castells althans – geen onderscheid meer maakte tussen soap en politiek, vindt hij niet verwonderlijk: beide genres zijn steeds meer op elkaar gaan lijken. Er is daarmee een cultuur ontstaan van de genoemde reële virtualiteit, een cultuur van zelfexpressie die deel is van het zelf.

Zo komen we steeds opnieuw uit bij het net en het zelf. Waar doet dit begrippenpaar aan denken? Aan verwante opposities als: systeem en leefwereld (Habermas), kapitaal en arbeid (Marx), object en subject (Hegel), meester en slaaf (nogmaals Hegel). Dit is onbegrijpelijk. Een enorme interesse vertonen in wat er op de wereld gaande is, daar drie dikke delen over volschrijven, maar vervolgens bijna alle inzichten weer overboord gooien, omdat de gegevens moeten worden geduid binnen een oudbakken dialectisch kader. We maken de schade op hoofdlijnen op.

Een netwerklogica?

Om de essentie van de huidige technologische transformatie te conceptualiseren, grijpt Castells terug op de notie van ‘technologisch paradigma’, zoals die is uitge-

werkt door Carlota Perez, Christopher Freeman en Giovanni Dosi. Na een paradigma dat in hoofdzaak gebaseerd is op de input van goedkope energie, zien we nu de opkomst van een paradigma dat, dankzij stormachtige ontwikkelingen in de micro-elektronica en de telecommunicatie, cirkelt rond de goedkope input van informatie. Aan dit *information technology paradigm* onderscheidt Castells vijf karakteristieken. De eerste is dat technologie wordt ingezet om informatie te bewerken en niet slechts omgekeerd, zoals in voorgaande technologische paradigma's. De tweede karakteristiek betreft de alomtegenwoordigheid ervan: omdat informatie verbonden is met alle aspecten van menselijke activiteit, worden alle individuele en collectieve processen erdoor gevormd. De *networking logic* is de derde karakteristiek van het *information technology paradigm*. Deze term, eigenlijk niet te vertalen als 'netwerklogica' maar eerder als 'de logica van het netwerk in actie', heeft betrekking op elk systeem of verzameling relaties waarin nieuwe informatietechnologieën worden gebruikt.

De morfologie van het netwerk, zegt Castells,

'lijkt goed aangepast te zijn aan de groeiende complexiteit van interactie en aan de onvoorspelbare ontwikkelingspatronen die voortvloeien uit de creatieve macht van zulke interacties. Deze topologische configuratie, het netwerk, kan nu materieel worden toegepast in allerlei processen en organisaties dankzij de beschikbaarheid van nieuwe informatietechnologieën' (Vol. 1, 62).

De *networking logic* maakt aldus flexibiliteit, de vierde karakteristiek van het *information technology paradigm* mogelijk. Anders gezegd, informatietechnologie en de logica die ermee verbonden is, maken het mogelijk de regels te veranderen zonder de organisatie zelf op haar kop te zetten. Ten slotte wijst Castells op een vijfde karakteristiek, de toenemende samenhang van voorheen gescheiden technologische trajecten in een geïntegreerd geheel. Als voorbeeld geldt de onderlinge afhankelijkheid van biologisch onderzoek naar de structuur van DNA en de beschikbaarheid van elektronische rekenkracht. Omgekeerd worden de nieuwste ontwikkelingen op het terrein van de procesbesturing afgeleid van zelflerende neurale netwerken zoals we ze in de hersenen aantreffen.

Een van de centrale claims van Castells is dat de revolutionaire ontwikkelingen in de informatietechnologie de voorwaarden hebben gecreëerd voor een maatschappijtype dat zich in zijn structurele kenmerken onderscheidt van voorgaande maatschappijtypen. Castells dateert de historische breuk vrij precies, namelijk aan het begin van de jaren tachtig.

Informatietechnologie heeft het sindsdien mogelijk gemaakt tal van maatschappelijke processen een netwerkstructuur te geven, schrijft Castells, of het nu gaat om productieprocessen of vormen van massacultuur. Door het net als het hart van de *informational society* te definiëren, is die samenleving nog slechts te begrijpen vanuit de logica van het netwerk.

Voor wie zich interesseert voor de theoretische reikwijdte van Castells' werk be-

vat het beknopte overzicht van het *information technology paradigm* een aantal aanknopingspunten. Sterker nog, het is de enige plaats in het omvangrijke opus waar Castells zich enkele theoretische opmerkingen toestaat. Deze zelfopgelegde zuinigheid leidt echter tot een aantal problemen. Castells' formulering van een paradigma rond informatietechnologie resulteert namelijk in een vorm van bijziendheid op theoretisch en empirisch niveau die de bruikbaarheid van zijn analyse van de informatiesamenleving vermindert.

Enkele theoretische reducties

Castells neemt in de proloog op zijn trilogie expliciet afstand van een technologisch deterministische geschiedopvatting. De samenleving bepaalt niet de aard van de techniekontwikkeling, maar technologie dicteert ook niet de maatschappelijke verandering, zegt hij met een verwijzing naar Braudel. Toch ontkomt Castells niet aan een zeker determinisme. Het is nu alleen niet 'de' technologie die de rest van de samenleving op sleeptouw neemt, maar 'de logica' van het netwerk. Informatienetwerken ontwikkelen zich in Castells' boek quasi-autonoom; ze lijken niet door mensenhanden gemaakt, maar groeien dankzij het voorhanden zijn van allerlei informatie- en communicatietechnologie vanzelf uit tot een omvangrijk stelsel. Hoewel de nieuwe samenleving er zonder digitale technologie niet zou zijn geweest, gaat Castells maar zeer summier in op de *ins* en *outs* van de recente computer- en internettechnologie. Hij blijft er van buitenaf tegenaan kijken en dat blijft niet zonder gevolgen. Zo heeft hij gek genoeg nauwelijks aandacht voor de praktijk van het ontwerpen van netwerken, en het maken van hardware en software. Omdat die designkant wordt genegeerd, worden ook de vaak impliciete politieke keuzes van webontwerpers en hun opdrachtgevers niet besproken. Gevolg: alle politiek speelt zich bij Castells af buiten het net. Tweede gevolg: politiek, omdat ze bij hem alleen buiten het net bestaat, wordt door Castells gereduceerd tot cultuurpolitiek. Derde gevolg: omdat in de netwerksamenleving alle politiek per definitie cultuurpolitiek is, heeft Castells vooral oog voor nieuwe protestculturen; daaraan wijdt hij aparte hoofdstukken, terwijl hij voor de rol van vakbonden of werkgeversorganisaties binnen een globaliserend staatsbestel nauwelijks interesse heeft. Zulke 'oude' organisaties hebben geen plaats binnen de dialectiek van net versus zelf en worden dus op het tweede plan gezet, niet op grond van empirisch onderzoek maar bij voorbaat. Neem Castells' veronderstelling dat de macht van de vakbonden sterk afneemt. We betwijfelen of deze stelling zonder meer juist is. Niet verdisconteerd wordt dat vakbonden geen passieve actoren zijn maar actief proberen in te spelen op veranderende arbeidsverhoudingen, bijvoorbeeld door meer te doen aan individuele dienstverlening en bovennationale samenwerking.

Opvallend is dat Castells steeds maatschappelijke ontwikkelingen conceptualiseert in termen van dialectische paren. Niet alleen staat het net tegenover het zelf, ook staat, om een greep te doen, de *information age* tegenover de *industrial age*, staat het

Gutenberg-tijdperk tegenover het McLuhan-tijdperk, *reality* tegenover *virtuality*, *logica* tegenover geschiedenis, de *space of flows* tegenover de *space of place*. Castells trekt deze gewoonte zo ver door dat hij zelfs alle arbeidsvormen tot twee typen terugbrengt.

Zo de term ‘netwerksamenleving’ al enige betekenis heeft, dan duidt die volgens ons vooral op de toenemende verwevenheid van verschillende soorten digitale technologie, van wetenschap en politiek, van bureaucratie en markt, van sociale beweging en openbaar bestuur, zowel op nationaal als op Europees en mondiaal niveau. Milieuorganisaties duiden als de belichaming van een ‘protestidentiteit’ geeft aan dat Castells niet alleen ten aanzien van technologie maar ook ten aanzien van deze bewegingen voornamelijk een buitenstaandersperspectief inneemt. Hij kent daardoor weinig gewicht toe aan persoonlijke en ideologische coalities die er in de hedendaagse politieke praktijk tussen groepen en professies worden gesloten. En omdat hij sociale bewegingen niet van binnenuit beziet, verdisconteert hij in zijn theorie ook onvoldoende dat zij zich er steeds meer op toeleggen actief mee te bouwen aan het net; ze willen de ecologische en ruimtelijke infrastructuur mede vormgeven.

Over Castells’ bespreking van de Europese Unie kan iets soortgelijks worden gezegd. Hij ziet de Unie niet als een ruimte waarbinnen oude sociale en nationale belangen op nieuwe manieren met elkaar verweven worden (en ook verstrikt raken), maar vooral als een defensieve reactie van staten als Frankrijk en Duitsland op het mogelijke verlies van economische autonomie. Dit is één manier om de Unie te duiden, maar zeker niet de enige.

Naast de reductie van alle maatschappelijke dynamiek tot de (ongelijke) tweestrijd tussen net en zelf valt nog een vereenvoudiging in het oog. Het is volgens Castells niet zo dat de maatschappij geleidelijk en fragmentarisch verandert, nee er heeft zich een revolutie voorgedaan, zodanig dat de samenleving van nu een geheel andere is dan die van vóór 1970. Castells’ bewering dat we in een compleet nieuwe samenleving leven, lijkt echter voor een deel het gevolg te zijn van het feit dat zijn historische kennis van de periode vóór 1970 niet erg ver reikt. Neem zijn visie op de media. Castells maakt veel werk van zijn begrip ‘reële virtualiteit’, verwijzend naar een situatie waarin we sinds de jaren tachtig zouden leven. Maar hij beseft kennelijk niet dat de vermenging van feit en fictie niet pas met de televisie in de wereld is gekomen. In de jaren dertig kregen de soapsterren in Amerikaanse radiohoorspelen al post alsof het gewone mensen waren. Zou er trouwens ooit een tijd zijn geweest waarin de massa feit en fictie wel strikt uit elkaar wist te houden? Reële virtualiteit, hoe aardig ook gevonden, is bij nader inzien een leeg begrip.

Een alternatief begrip van netwerk

Gebrek aan historische diepte wreekt zich ook bij Castells’ uitwerking van het netwerkbegrip. Zo spreken we sinds jaar en dag van het spoornet en het telefoonnet. Toch; zo bleek, koppelt Castells ‘de logica van het netwerk’ uitsluitend aan één type technologie, de recente informatie- en communicatietechnologie. Waarom? Zoals

we hebben aangegeven geeft Castells wel een antwoord op de vraag wat er volgens hem zo bijzonder is aan het nieuwe *information technology paradigm*, maar waarom alleen dit paradigma een netwerkvorm aan zou nemen, wordt niet uitgelegd. Door alleen het nieuwe informationele paradigma te behandelen, laat Castells de mogelijkheid van het maken van historische vergelijkingen liggen. Zo werd de Verenigde Staten aan het begin van de eeuw tot een nieuwe economische en culturele eenheid toen netwerken van trein, telegraaf, telefoon en autosnelweg het land gestaag openlegden. In hoeverre lijkt wat we nu meemaken op deze eerdere, meer lokale ontwikkeling? Dergelijke vragen zijn belangrijk, niet om te bewijzen dat toch alles gelijk blijft, maar om veel preciezer dan Castells doet, te kunnen onderzoeken wat binnen het tijdsbestek van een eeuw nu wel en niet veranderd is in de structuur en dynamiek van het samenleven. Voor zulk onderzoek is echter een meer genuanceerd begrip van 'netwerk' nodig.

Een voorbeeld is te vinden bij de Franse filosoof Daniel Parrochia (1993). Zijn stelling luidt dat alles in de wereld de vorm heeft van een netwerk, of het nu gaat om de structuur van moleculen, het Europese wegennet of de organisatie van wetenschappelijke kennis. De basisdefinitie van een netwerk is volgens Parrochia 'een verzameling van lijnen die onderling met elkaar verbonden zijn'. De punten waar de lijnen elkaar snijden noemt hij, in een verwijzing naar het vissersnet, 'knopen'. Parrochia zet zich vervolgens aan de taak de wereld te ontleden als een gigantisch 'netwerk van netwerken'. Hij begint bij de kristalstructuren die de chemicus René-Just Haüy in de achttiende eeuw ontdekte; maar niet alleen levenloze materie valt te herleiden tot netwerkstructuren. Ook de levende natuur ontkomt volgens Parrochia niet aan de dwang van het abstracte lijnenspel. Als voorbeeld noemt hij de netwerkachtige complexiteit van het DNA, waarin het erfelijk materiaal van elke cel ligt opgeslagen.

Parrochia erkent dat deze reël bestaande netwerkstructuren zich moeilijk laten formaliseren; ze zijn door een toevallige samenloop van omstandigheden langzaam gegroeid tot grillige patronen. Niettemin zet hij zich af tegen de ideeën van zijn landgenoten Serres, Deleuze en Guattari en hun kritiek op de boommetafoer die het westerse denken heeft overwoekerd. Tegenover deze hiërarchische kennisstructuur stellen zij het beeld van de *rhizome*, een grasachtige plant die zijn wortels in onontwarbare kluwen over grote afstanden onder het aardoppervlak uitspreidt.

Het voordeel van Parrochia's netwerkconcept is dat het de aandacht vraagt voor het ontwerpen van netwerken, voor hun architectuur en formele structuur. Parrochia's concept is ook breed, wat ten tweede tot voordeel heeft, dat niet in het concept zelf reeds een geschiedfilosofie besloten ligt. Netwerken zijn er altijd geweest, ze worden niet pas in de jaren zeventig gevormd.

Besluit

Castells' trilogie heeft een ruim onthaal gekregen. In overheidsnota's over de 'digitale toekomst' wordt kwistig gestrooid met begrippen als het net en het zelf. De ver-

dienste van het boek is dat het veel mensen een eenvoudig te hanteren kader verschaft om de wereld van nu te begrijpen. Het wekt bovendien de indruk 'iets nieuws' te zijn. Links versus rechts is uit. Arbeid versus kapitaal ook. En 'het' systeem is inmiddels vervangen door het ogenschijnlijk zo veel meer dynamische en flexibele 'netwerk'. Tegelijk zijn het belang van cultuurpolitiek, zelfexpressie en het zoeken naar identiteit belangrijke publieke onderwerpen geworden – ook daar speelt Castells goed op in.

Maar dit betekent ook dat Castells' duiding van de huidige tijd snel gedateerd zal zijn. Zijn kijk op de wereld zal wellicht typerend blijken voor de jaren negentig van de vorige eeuw. De Muur was nog maar net gevallen, de economie bloeide en groeide, en even leken 'slimme' digitale technologie en het internet de oplossing te bieden voor alle maatschappelijke kwalen. Ook leek het erop dat *e-commerce* de 'oude' economie terzijde zou schuiven. Macrosociologen als Castells hebben wel een goed oog voor de dubbele bodem onder dit optimisme. Bovendien vergeten ze niet dat er voor de nieuwe rijkdom vaak elders op de wereld een prijs moet worden betaald. Maar ze overschatten, zoals tot voor kort zovelen, de diepgang van de veranderingen en de veerkracht van gevestigde instituties als de staat, de kerk, de vakbond, de school en de partij.

Niet alleen de maatschappij kent trouwens meer continuïteit dan op het eind van de vorige eeuw werd gedacht. Ironisch genoeg lijkt het denken over de maatschappij nog sterker op een herhaling van zetten. Hegel lacht in zijn vuistje. Zou het denken in dialectische opposities gewoon een list der rede zijn?

Literatuur

Parrochia, D. (1993) *Philosophie des réseaux*. Parijs, Presses Universitaires de France.